

LECTIO PRAECURSORIA

NIKLAS RAPO

Stadens utkanter, samhällets spegel*

I min doktorsavhandling behandlar jag staden, det urbana rummet och sociala förhållanden i Finland under 1800-talet genom ett antal fallstudier. Infallsvinkeln är rumslig – jag ser stadsrummet som föränderligt och som socialt konstruerat. En teoretisk grundtanke som fungerar som ledstjärna i avhandlingen är den franska filosofen Henri Lefebvres teori om rummets sociala produktion.¹ Lefebvre menar att rummet bör förstås genom att tre sammanvävda delar beaktas: det upplevda, det föreställda och det levda. I det som följer kommer jag att öppna upp denna problematik genom att ta er på en resa genom tid och rum. Vi kommer att mer eller mindre krokigt röra oss igenom staden som undersökningsobjekt och som utmaning för historiker.

Eftersom staden i sig är komplex och det sociala livet mångfasetterat är det skäl att välja perspektiv när man forskar i det urbana. Jag har valt att studera livet i 1800-talsstaden genom att föra samman det sociala livet och den fysiska verkligheten. Jag fokuserar på dynamiken mellan planerade och oplanerade urbana områden, där det sistnämnda avser områden som vuxit fram okontrollerat. Jag går till en del in på rumsliga praktiker, teknisk utveckling och på uppfattningar och upplevelser, men håller mig i synnerhet i avhandlingens sammanfattande del på ett mera allmänt plan där jag rör mig ovanför den röriga mikronivån.

* Niklas Rapos doktorsavhandling i nordisk historia, *Förstäder och rumslig dynamik. Marginalen och urban utveckling i 1800-talets Finland*, framlades till offentlig granskning vid Fakulteten för humaniora, psykologi och teologi vid Åbo Akademi den 10 januari 2025. Opponent var professor Pirjo Markkola, Tammerfors universitet och kustos var professor emeritus, Nils Erik Villstrand, Åbo Akademi. Avhandlingen kan läsas i Åbo Akademis publikationsarkiv Doria: <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-12-4459-9>.

1. Henri Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford 1991).

Det röriga urbana och det föränderliga rummet

En av de fina sakerna med att vara historiker är möjligheten att företa sig tidsresor utan att behöva ta hänsyn till vare sig gränser eller infrastruktur – eller för att parafrasera en personlig barndomsidol, uppfinnaren, doktor Emmet Brown: ”Vi behöver inte *bara* vägar för att ta oss dit vi ska”. Som historiker kan vi nämligen vara kreativa. Vi kan röra oss på gatuplan och ställa frågor om vardagens praktiker: Hur uppfattades offentliga och privata rum i det dagliga livet, och vilka typer av interaktioner utspelade sig exempelvis på marknader? Men vi kan också välja att zooma ut och betrakta staden ur ett bredare perspektiv, till exempel genom att lägga fokus på stadsplaneringens idévärld eller stadens roll som ett nav i globala handelsnätverk.

Oberoende av hur vi väljer att gå till väga är vägar *per se* alltså inte alltid viktiga. Staden är mer än vägar, alléer, hus och parker. Den gode doktor Brown kan med andra ord också påminna oss om att vi kan navigera i rummet utan att vi binder oss och begränsar oss till enbart det fysiska – det som Lefebvre kallar det upplevda rummet. Staden består inte bara av gator och vägar som är inritade på en karta. Det urbana rummet är inte bara en behållare för människor. Det tillskrivs olika betydelser och både formar och formas av mänsklig aktivitet. Rummet är inte enbart en fysisk plats utan också ett kulturellt och socialt konstruerat fenomen.

Arken-kvarteret som i dag är en del av Åbo Akademi var tidigare hemvist för tung industri. *Åbo Jernmanufaktur* tillverkade bland annat spårvagnar, ångmaskiner, lokomobiler och skördetröskor. Och inte att förglömma: den första finska massproducerade traktorn *Kullervo* tillverkades i kvarteret. Den lär ska ha väckt viss förargelse bland användarna för de många småfel som den också senare kom att bli känd för.

Idag produceras akademiker för servicesamhället i kvarteret: historiker, psykologer, logopeder och filosofer. Högre upp på Fabriksgatan, där man tidigare tillverkade radioapparater, produceras i sin tur samhällsvetare, ekonomer och juridiskt sakkunniga. Det som tidigare var tung industri har blivit kunskapsindustri. Givet är förstas att också livet i dessa kvarter har förändrats kraftigt. De som idag rör sig i området har fullständigt olika upplevelser och bakgrunder än de fabriksarbetare som jobbade där i slutet av 1800-talet. Detta är självklart – men rummet och dess betydelser omförhandlas också kontinuerligt i nuet.

Breddar vi perspektivet till de så kallade akademikvarteren präglas dessa, precis som på alla andra platser, av en lokal geografi. Den är inte alltid synlig för alla utan kräver ibland att man kan orientera sig på rätt sätt och med rätt sällskap. Platserna är inte desamma dagtid som nattetid. Gränserna är porösa. Akademikvarteret är symboliskt och fyllt med meningar – ett exempel på det som Lefebvre kallar *levt rum*. Akademikvarteren och *Arken* på Biskopsgatan är exempel på hur rummet och sociala sammanhang inte går att särskilja: för dem som är insatta och som studerar eller har studerat där är begreppen av betydelse. Rent formellt ligger kvarteren i Åbos I:a stadsdel i stadens centrum, men en viss erfarenhet och den sociala kontexten, där inte minst språket är en viktig faktor, har gett området en egen innebörd. *Biskopsgatan* är inte bara vilken som helst gatstump.

Bortom dessa kvarter och ”ankdammen” – se där, en till obskyr rumslighet – ligger Kalevavägen. Följer vi den mot sydost kommer vi till stadsdelen Kråkkärret, på finska Varissuo, eller ”Vakke” som den också kallas i folkmun. Kråkkärret byggdes i slutet av 1970- och början av 1980-talet – precis som så många andra förorter i Finland. Numera är Kråkkärret en nationell ”kändis”, tack vare att stadsdelen har en social profil som inte lätt hittas någon annanstans i Finland.

Förorten, eller *lähiö*, är bekant för många finländare. Efter andra världskriget urbaniserades Finland i snabb takt och förorterna byggdes ut som en del av denna utveckling. Förorternas betydelse har sedermera omförhandlats flera gånger, och även i dag är intresset för livet i förorten stort. Ett exempel på detta är Yles projekt *Lähiössä*, där man besökte förorter runt om i landet för att ta reda på hur det *egentligen* är att leva i en förort. Projektets målsättning var att ”Försöka komma nära människors vardag, att hitta samtalsämnen och att fungera som språkrör för dem som bor i förorterna”.² Även tidningar som *Helsingin Sanomat* har på senare år gett synlighet åt förorter, både i Finland och Sverige.

Det finns vissa paralleller mellan dagens fokus på förorter och 1800-talets kontinentaleuropeiska ”slumming”-fenomen. Då fungerade

2. 'Arkea, ennakkoluuloja ja kotiseuturakkautta – Yle Lähiössä näyttää kymmenen asuinalueen elämää eri puolilta maata', <https://yle.fi/a/74-20044736> (hämtad 24.3.2025). Original på finska: ”Yritämme päästä lähelle ihmisten arkea, löytää puheenaiheita ja toimia äänitorvena ihmisille, joita lähiöissä asuu.”

socialreformistiska reportage från fattiga förstäder och slumområden som både upplysande och sensationssökande läsning för en borgerlig publik. I dag är intresset för förorten ofta knutet till nyhetsrapportering om marginalisering, organiserad brottslighet och gängkultur. Samtidigt finns i dag en medveten medial strävan att bredda bilden av förorten och lyfta fram dess mångfald. Genom projekt som *Lähiössä* eller tidningars reportage vill man problematisera de ensidiga narrativen och visa att det också finns ett ”vanligt” liv i förorterna, och att förorten verkligen betyder något för dem som bor där.

Och här kommer Lefebvre in, eftersom man samtidigt visar på hur uppfattningen av rummet konstant omförhandlas. Förorten är inte bara en fysisk plats och ett planerat område utan ett socialt producerat rum som har olika betydelser. Jag tänker till exempel på den unga kvinnan som i en artikel i *Helsingin Sanomat* sade att hon blir spänd och nervös om hon blir tvungen att stå länge på busshållplatsen i Åbo centrum. När hon kommer till i Kråkkärret kan hon slappna av – där finns inga dömande blickar eller någon risk för att höra allehanda rasistiska glåpord. Där är hon trygg.³

Kråkkärret och andra förorter är förstås formellt en del av staden. Visserligen ligger de ofta en bit utanför stadskärnan, men likväl hör de till staden. Dagens Finland har inte längre ett problem med okontrollerat framvuxna bostättningsområden. Dylika finns dock i stor utsträckning annorstädes. I början av 2020-talet uppskattades till och med en fjärdedel av världens urbana befolkning bo i kåkstäder, slumområden och andra informella boendeförhållanden där infrastruktur och ordning ligger långt efter det kringliggande övriga samhället.⁴ Vi känner alla till favelorna i Rio de Janeiro, men vi får också läsa om hur massturismen pressat upp boendekostnaderna för lokalbefolkningen och för arbetskraften på turistorter i Europa till den grad att en del människor tvingats bosätta sig i ruckel längre bort från de attraktiva områdena. Utan tillgång till samhällets service eller infrastruktur, men tillräckligt nära för att kunna ta sig till jobbet. Det ömsesidiga beroendeförhållandet är påtagligt: turismen behöver lokal arbetskraft för

3. ”Turkuun nousi 1970-luvun lopussa lähiö, jolla on huono maine – Mitä me tiedämme elämästä siellä?” *Helsingin Sanomat* 21.4.2024.

4. Udo Grashoff (ed.), *Comparative Approaches to Informal Housing Around the Globe* (London 2020), <https://doi.org/10.14324/111.9781787355217>.

att den ska fungera, samtidigt som lokalbefolkningen blir beroende av turismen för sin försörjning – även om det sker på bekostnad av deras egna livsvillkor.⁵

Industrialiseringens urbana följder

Under 1800-talets stora samhälleliga omvälvningar förändrades städerna i världen kraftigt. Med industrialiseringen kom en ökad urbanisering. Som en följd blev fabriksstäder runtom i Europa både trånga och osunda miljöer. Också i Finland hade många städer under 1800-talet problem med okontrollerat framvuxna områden som låg utanför stadens gränser men i dess direkta närhet.

Finland industrialiserades senare än många andra länder i Europa, men följderna var ändå bekanta. Också det finska samhället och den urbana miljön genomgick stora förändringar. Moderniseringen gjorde avtryck på många sätt. Det offentliga livet förändrades genom grundandet av teatrar och caféer. Rörligheten ökade i och med järnvägens utbyggnad. Fabriker förvandlade det urbana landskapet. Inte bara genom själva industribyggnaderna utan också genom de kyrkor, bibliotek och bostäder som ofta byggdes i anslutning till dem. Antalet dagstidningar ökade kraftigt och med dem kom en ny typ av offentlig kultur. Städer fick en ny funktion: stapel-, befästnings- och handelsstäder blev industristäder.

Den finska staden var under 1800-talet klart avgränsad och starkt reglerad. Ville man uppföra en byggnad krävdes det tillstånd och godkända ritningar enligt stadens byggnadsordning. Påföljden var att det var dyrt att bygga hus i staden och att hyrorna därför ofta var höga. Ett enklare och billigare sätt var att hyra mark nära stadsgränsen; där kunde man sedan bygga enklare boningar samtidigt som man fortfarande kunde dra nytta av stadens närhet. Man kunde ju förstås också strunta i att hyra mark – då blev det ännu billigare.

I Finland fick i synnerhet de förstäder som låg i utkanten av de stora städerna uppmärksamhet redan i samtiden, varefter också historiker intresserat sig för dem. Utanför Helsingfors fanns Skatudden, Åbo hade Raunistula, Viborg Kolikkoinmäki och Tammerfors Kyttälä.

5. 'Massprotester på Kanarieöarna – invånarna kräver ett slut på överturismen', <https://yle.fi/a/7-10055276> (hämtad 4.4.2025).

Dylika förstäder, slumomåden eller *shantytowns* har också varit föremål för studier i andra länder. Under de senaste dryga tio åren har historiker riktat ett förnyat intresse mot förstäder och livet i dem, och med förnyat intresse kommer också nya perspektiv. Man har till exempel i allt högre grad sett förstäderna också från invånarnas synvinkel. Fokus har ändå varit, som i Finland, på förstäder och okontrollerade bosättningar utanför stora städer eller huvudstäder, såsom Berlin, Wien, S:t Petersburg och New York. De flesta européerna bodde ändå inte i dylika storstäder under slutet av 1800-talet. Risken med att enbart fokusera på större urbana centra är att implicera att enbart storstäder hade en förstadsproblematik.

Min avhandling består av en sammanfattande del och av fyra fallstudier. I fallstudierna behandlar jag förstadsproblematik i Björneborg, Borgå, Tammerfors och Vasa. Städerna är olika och de befann sig i historiskt sett olika situationer under den undersökta tidsperioden. Tidsmässigt har jag avgränsat avhandlingen till perioden mellan 1852 och början av 1900-talet.

De förindustriella städerna Björneborg och Vasa brann ner 1852. Stora stadsbränder var inget ovanligt under tidsperioden. Elden var förstas alltid ovälkommen men när askan falnat fick lokalsamhället också en möjlighet att planera om stadsrummet och skapa något nytt. Jag har undersökt den fattiga befolkningens plats i de nyplanerade städerna. Vasa kom att flyttas närmare kusten och grundas på nytt som Nikolajstad med påföljden att de som inte hade råd att flytta blev kvar i det gamla stadsområdet. Utanför Björneborg uppstod den så kallade ”Gropstaden” (*Kuoppakaupunki*) där stadens fattiga bosatte sig i jordkullor och andra provisoriska boningar.

Utanför Tammerfors, invid stadsgränsen på östra sidan om forsen, uppstod förstaden Kyttälä som under 1800-talets lopp växte till den största i sitt slag i storfurstendömet Finland. I Borgå fick man i sin tur utmaningar med Prästgårdsbacken, som tillhörde landskommunen men som samtidigt var en naturlig fortsättning på det gamla Borgås bebyggelse.

Mina huvudsakliga forskningsfrågor har varit att utreda vilken förstädernas betydelse var för uppfattningen av det moderna stadsrummet och hur sociala förhållanden tog sig uttryck genom det urbana rummet. Jag har närmat mig problematiken genom att kombinera två perspektiv och ramverk. Jag kopplar min forskning till marginalhistoria

och därmed till socialhistoria. Marginalhistorien har traditionellt lyft fram grupper som blivit underrepresenterade i historieskrivningen, men man har också lyft fram nya perspektiv och utmanat dominerande narrativ. I min avhandling tjänar marginalhistoria som ett övergripande ramverk främst i syfte att lyfta fram en rumslig aspekt av samhälleliga maktdynamiker under 1800-talet. Teoretiskt hänför sig min forskning till den så kallade rumsliga vändningen. Grundidén är att inte studera rummet som en endimensionell skådeplats för mänskligt agerande utan som något som formar och formas av sociala relationer – såsom jag illustrerade med de tidigare nämnda akademikvarteren och ”Vakke”.

Jag tacklar med andra ord det urbana livets komplexitet genom ett mångdisciplinärt angreppssätt. Jag har använt mig av myndigheters handlingar och av tidningsmaterial för att närma mig problematiken. Eftersom mina fallstudier sträcker sig över ett halvt århundrade är materialet inte enhetligt. Mycket hände i det finska samhället mellan 1850 och 1900. Dels förändrades lokalförvaltningen, dels uppstod en ny offentlig kultur. Utöver detta fanns förstås också stora lokala variationer.

Den moderna stadens diskursiva motpol

Resultaten i avhandlingen visar hur förstäder fungerade som kontrast till den moderna staden och det moderna stadslivet. De var inte enbart fysiska platser utan områden som ansågs som primitiva och stagnerade, och utgjorde en diskursiv motpol till det organiserade stadslivet och den organiserade staden. På så sätt fungerade förstäderna också som konkretiseringar av vart samhället var på väg och varifrån man ville bort – alltså av hur den rätta riktningen såg ut.

Likaså visar avhandlingens resultat hur stadsrummet formades av sociala förhållanden. De konceptuella och fysiska gränserna i städerna markerade sociala skillnader och befäste hierarkier. Gränserna var inte enbart geografiska utan också mentala konstruktioner som påverkade hur människor tolkade det urbana livet.

I avhandlingen lyfter jag fram stadsutveckling i Finland under ett drygt halvt sekel, en period då samhället genomgick stora förändringar. Även om de historiska situationerna varierade kraftigt hade de behandlade förstäderna gemensamma drag; Björneborg och Vasa var att betrakta som förindustriella städer medan Tammerfors och Borgå i slutet av 1800-talet redan hade moderniserats kraftigt. I de två sistnämnda hade det industriella samhället konkretiserats.

Attityderna till förstäderna och deras invånare följer trots de lokala skillnaderna samma logik. I det skede städerna av någon orsak var tvungna att omorganiseras kom diskussionerna också att omfatta förhållandet till den urbana underklassen och till deras plats i samhället. De diskussioner som framträtt i avhandlingens delstudier går också att finna i den internationella forskningen som gjorts om större urbana områden. Avhandlingens långa tidsmässiga avgränsning gör det också möjligt att påvisa hur de internationella influenserna påverkade diskussioner om stadsrummet innan industrialiseringens avigsidor tydligt hade visat sig i Finland.

Ett naturligt sätt att fortsätta den forskning jag gjort är att explicit gå in i förstädens vardag och rumsliga praktiker. Här finns många intressanta ingångar: hur såg till exempel flyttrörelserna ut inom förstäderna och vidare över gränserna? Likaså skulle ett renodlat mikrohistoriskt angreppssätt ge en intressant inblick i livet i förstaden.

Förstäder i Finland har varit av intresse också tidigare, men jag menar att anläggandet av nya perspektiv där man ser förstäderna som en del av den samtida urbana utvecklingen och de sociala förhållandena i staden breddar vår förståelse avsevärt. De små- och medelstora städerna som jag fokuserat på ger oss viktiga insikter i en urban verklighet som var realitet för de flesta av samtidens européer. Också avhandlingens fallstudier ger ny information om de lokala förhållandena i de behandlade städerna. Jag lyfter till exempel fram den tekniska utvecklingens inverkan på rumsliga hierarkier, stadsturismens betydelse i skapandet av nationallandskapet och återskapandet av lokalsamhället efter en omfattande kris. Tillsammans nyanserar dessa perspektiv bilden av den urbana upplevelsen i det sena 1800-talets Finland – en bild där förstaden inte bara finns i marginalen, utan samtidigt också i centrum för förståelsen av den moderna stadens framväxt.